

SZABÓ MÁTÉ

Az alternatív társadalmi mozgalmak Németországban és Magyarországon

Hozzászólásomban a társadalomelmélet és a társadalmi mozgalmak sokoldalú viszonyát szeretném elemezni a magyar és a német alternatív mozgalmak fejlődésének összevetése kapcsán.

A társadalomelmélet és a társadalmi mozgalmak témakörei szervesen kapcsolódnak egymáshoz. A német és a magyar szellem- és társadalomtörténeti azonosságok és különbségek vizsgálatában a társadalmi mozgalmak fontos, komplex és sokoldalú tényezők: az eszmék, a mozgósított társadalmi bázis, a társadalmi csoportok közötti kapcsolatot biztosító mozgósítási folyamatok, a stratégiák és az akcióformák együttesét jelentik. A német és magyar gyökerekkel egyaránt rendelkező Mannheim Károly tudásszociológiai munkásságának – amelyet Papp Zsolt is több írásában elemzett – egyik célja ennek az eszmék és a társadalmi-politikai mozgások közötti komplex kapcsolatrendszernek a feltárása.

A társadalmi mozgalmak lényeges aspektusa a társadalmi-politikai eszmék artikulálása kreatív továbbfejlesztésük, és a gyakorlati konfliktusokban, tapasztalatokban kialakult interpretációk révén. A mozgalmak működése olyan mobilizációs mintákkal írható le, amelyek a mozgalmak extern és intern aspektusai közötti sajátos viszonyrendszert jelentenek, és egyaránt tartalmaznak ideális és gyakorlati társadalmi-politikai cselekvési elemeket. Ilyen minta például az új társadalmi mozgalmak, avagy a munkásmozgalom mobilizációs típusa, az eszmék, a szervezet, a vezetés, az akcióforma és a társadalmi bázis sajátos kombinációjával. Kiinduló kérdésfelvetésünk az, hogy vajon a német és a magyar társadalmi mozgalmak fejlődése a 19–20. században azonos, avagy hasonló mintákat követ-e, és ha igen, akkor ennek vajon mi az alapja.

Amikor 1992 nyarán hazatértem a Hamburgi Egyetemen a Humboldt Alapítvány segítségével tett hosszabb ösztöndíjas tanulmányútról, az egyik, etnikai kisebbségekkel foglalkozó magyar kolléga a németországi rasszista és neofasiszta mozgalmakról kérdezgetett. Úgy vélte ugyanis, hogy a német tendenciák a történeti tapasztalatok alapján hamarosan megjelennek Magyarországon is. Ennek az evidenciaként megfogalmazott feltételezésnek az alátámasztására az eszme és társadalomtörténet nagyon sok területéről lehet okadatolt érvrendszereket felsorakoztatni. A 19–20. században a német és a magyar társadalmi mozgalmak ciklusai, apályai és dagályai párhuzamosaknak és összefüggőeknek tűnnek, ha végigtekintünk a liberális, nacionalista, konzervatív, szocialista, kommunista és fasiszta mozgalmak során. A német társadalmi mozgalmak, amelyek összefüggnek a nagy ideológiai áramlatokkal, a jobb- és a baloldal vonatkozásában egyaránt befolyásolják a korabeli magyar társadalmi mozgalmakat és gondolkodásukat.

Ennek az esetenként filológiai, eszmetörténeti, politikatörténeti eszközökkel jól dokumentálható ténynek az elméleti igényű magyarázat túlmenne ennek a hozzászólásnak a keretein, és valószínűleg nem is vagyok hozzá eléggé kompetens. Úgy vélem azonban, hogy ez a sokszor evidensnek tekintett tényállás még nincsen kellőképpen megmagyarázva elméletileg és módszertani alapossággal, éppen ezért szeretném most ennek a kapcsolatrendszernek a problémáit egy általam ismertebb konkrét területen felmutatni. Szűkebb kutatási témámnak – amellyel kapcsolatban sokáig együttműködtem Papp Zsolttal, és jómagam ebből az együttműködésből több szempontból és nagyon sokat profitáltam –, a németországi és a magyar alternatív társadalmi mozgalmak vizsgálatának alapján szeretném felvetni ennek a sokszor valóban kísértetiesnek ható német–magyar párhuzamnak vagy hatásrendszernek néhány újabb vonatkozását. Úgy vélem, hogy a párhuzamosság és a kapcsolatok magyarázatánál azt a régi latin közmondást kellene módszertani alapelvül választani, amely szerint „nem ugyanaz, ha ketten ugyanazt mondják”. Kimutatható ugyanis sok hasonlóság, sőt a közvetlen hatásrendszer is a német és a magyar mozgalmak viszonyában, azonban az alaposabb elemzésből sokszor az derül ki, hogy a mozgalmak esetében a párhuzamosság eltérő társadalmi-kulturális kontextusban jelenik meg, és az „ismétlődés” gyakran egészen mást jelent, mint az eredeti minta. Például egy érdekes hosszú távú külkereskedelmi cserearány-vizsgálat bebizonyította, hogy a második világháború utáni magyar külkereskedelem újratermelte a két német állammal nagyjából ugyanazt a volument, amely a két világháború között a terjeszkedést megelőzően a német relációban fennállt. Azonban a hasonló cserearányok eltérő kontextusban, kapcsolatrendszerben, szerkezetben stb. jelentek meg, így a kontinuitás és diszkontinuitás egyaránt jellemző volt. Ez vonatkozik a társadalmi mozgalmaknak a második világháború utáni kapcsolat- és összefüggésrendszerére is.

A második világháború után úgy tűnik, mintha a mozgalmi ciklusok mintái közötti párhuzamosság vagy kapcsolódás megszűnne, hiszen a társadalmi-politikai mobilizációnak a Német Szövetségi Köztársaságban szabad tere volt, a Német Demokratikus Köztársaságban viszont nem, márpedig Magyarország ez utóbbi rendszer típusába tartozott. A kommunista hatalomátvétel után létrehozott „mobilizációs stop”, a civil társadalmi aktivitás kiküszöbölése és visszaszorítása és a „pszudo-mozgalmak”, a fölülről és külföldről szervezett kampányok időszaka után Magyarországon ismét megjelentek a társadalom valós igényeit tükröző mobilizációs folyamatok és nyomukban az olyan társadalmi mozgalmak, melyeknek kapcsán fölvetődhetett a kapcsolat avagy a párhuzam az NSZK mozgalmaival.

A második világháború utáni nyugatnémet mozgalomfejlődésnek két olyan összefüggő ciklusa van, amelyet Papp Zsolt is több írásában elemzett; a hatvanas-hetvenes évek diák- és ellenkulturális mozgalmainak megjelenése és lehanyatlása, illetve a nyolcvanas években az alternatív mozgalmak térhódítása, amely nem ért véget a kilencvenes években sem. A diákmozgalmak forradalmi erőszakot igénylő, globális, az elnyomott társadalmi rétegeket és szubkulturákat mobilizálni kívánó, egyértelműen baloldali és marxizáló örökségével az alternatív mozgalmak a részkonfliktusok, a részleges életformaváltozások, az erőszakmentesség, a polgári engedetlenség, a nem-konvencionális politikai tiltakozás, a jobb- és a baloldallal szembeni egyenlő távolságtartás, az új, posztmaterialista értékrend igényét állítják szembe. Bármennyire eltérő volt is a második világháború után a társadalmi-politikai feltételrendszer az NSZK és Magyarország között, ilyen vagy hasonló társadalmi, politikai, kulturális kezdeményezések megjelentek Magyarországon is. Voltak és vannak itt diákmozgalmak, ökológiai mozgalmak, akad feminista és elvetélt békemozgalom, vannak szép számmal anarchisták, és más különféle rendű és rangú alternatívok. Vajon a német és a magyar társadalomfejlődés hasonlóságát megalapozó hosszabb távú társadalmi fejlődéstendenciák, avagy más jellegű, inkább szituatív és rövid távon ható tényezők vezettek ennek a nyugatnémethez bizonyos fokig hasonló mozgalmi szubkulturának a kialakulásához Magyarországon?

Mivel hosszú ideig és kitaróan foglalkoztam ezzel a kérdéssel, és a választ keresve nemegyszer eltérő vagy éppen ellentétes megoldásokra jutottam, megosztom most Önökkel azokat a dilemmáimat, amelyek relevánsak lehetnek a magyar és a német fejlődéstendenciák azonossága-különbsége, kontinuitása-diszkontinuitása általánosabb kérdésének továbbgondolása szempontjából. Ami e mozgalmak *céljai*t illeti, ezek nyilvánvalóan más típusúak voltak Magyarországon és a volt keleti blokk többi országában, mint az NSZK-ban. A parlamentáris berendezkedésnek, a piacgazdaságnak a kritikája nem lehetett olyan központi motívum nálunk, mint a nyugatnémet mozgalmakban, hiszen éppen a parlamentáris berendezkedés és a piacgazdaságok jelentették az ellenmodellt a „szocialista” országok valóságával szem-

ben. *Szervezeti* vonatkozásban sem lehettek közvetlen demokratikus, bázisdemokratikus szerveződések alapjai, hiszen az akkori politikai-adminisztratív ellenőrzés marginális szerepkörbe kényszerítette őket, és nem voltak képesek formális szervezetet alapítani, még egyesület sem hozhattak létre, ezért kényszerültek a hálózatok „katakombáiba”, nem pedig azért, mert elutasították volna a bürokratikus szervezeti modellt. A nyugat-német mozgalmaknál a szervezeti modell szintjén tudatos választás, ezzel szemben Magyarországon kényszerűség a hálózati, koordinatív, informális szerveződés, amely meg is szűnik a rendszerváltás után. A nyugati mozgalmak a bürokráciával és a parlamentarizmussal szembeni alternatívakeresés igényével választották ezt az utat. A *stratégia* és *akcióforma* vonatkozásában a magyar és a többi keleti mozgalomnak nem állt rendelkezésére az állampolgári engedetlenség és az egyéb erőszakmentes és nem-konvencionális típusú politikai tiltakozóformák repertoárja, mivel nem létezett alkotmányos jogállamiság. Az ő tiltakozási formáik magának az alkotmányosságnak és a jogállamiságnak a követelésére irányultak. Legálisak nem lehettek, de a plurális demokrácia értékrendje szempontjából legitimek voltak, míg a nyugati demokráciákban a legalitás és a legitimitás bonyolult és ellentmondásos dinamikája jelenik meg a mozgalmak politikai tiltakozásában. A *társadalmi bázis* tekintetében Nyugat-Németországban a jóléti állam kifejlesztette széles szociokulturális szektor posztmaterialista fehérgallérosai állanak az alternatív mozgalmak mögött, Magyarországon viszont a kelet-európai típusú értelmiségnek elsősorban a nagyvárosokban élő fiatalága. Különbségek állnak fenn a magyar és a nyugatnémet mozgalmak *hatásainak mechanizmusai*ban is. Míg Németországban a békemozgalom esetében össznemzeti és összkulturális befolyásra tehetett szert, a korabeli Magyarországon ezzel szemben csak szubkultúrákra korlátozódhatott, de kétségtelenül mégis jelen volt valamilyen hasonló társadalmi mobilizáció, és ennek megfelelően hasonló társadalmi-politikai célok fogalmazódtak meg, és sokszor közvetlen kapcsolatrendszerek is kialakultak.

A mából visszatekintve azonban úgy tűnik, hogy eltérő típusú válságok és problémák, eltérő típusú társadalmi változások hívták életre ezeket a mozgalmakat. A Német Szövetségi Köztársaság és más fejlett nyugati demokráciákban a válság, amelyre az alternatív mozgalmak megjelenésükkel és mobilizációjukkal reflektáltak, ezeknek az új mozgalmi követeléseknek az intézményesedésével és a rendszer ilyen irányú megújításával és komplexebbé válásával végződött. Ezek a hatások jól nyomon követhetők az NSZK-ban, ahol az ökológiai, a béke- és a feminista mozgalmak, illetve korábban a diákmozgalom akcióinak hatására felértékelődött a környezetvédelmi politika helye és szerepe, az egészséges környezet értéke össztársadalmilag is elfogadottá vált, sokszor fontosabbá, mint a materiális értékek, az anyagi és politikai biztonság. Igen széles körben hatnak és hatottak a béke és a feminista mozgalom követelései, amelyek nyomán az

erőszakmentes politikai tiltakozásnak és a nemek közötti együttélésnek az új formái alakultak ki és váltak elfogadottá a kultúrában és a társadalomban.

Magyarországon léteztek hasonló mozgalmak és volt is bizonyos, el nem hanyagolható szerepük, bár nem döntő, a rendszerváltást megelőző válságperiódusban. Hatásaik azonban nem intézményesedhettek egy pusztulásra érett rendszerben, az újat pedig az átmenet és az intézményesedés időszakában nem sikerült jelentősebb mértékben befolyásolniuk. (Gondoljunk például arra az eltérő szerepkörre, amelyet a Duna Kör játszott a válság, az átmenet, majd pedig az intézményesedés időszakában.) A magyar alternatív mozgalmak olyan átmeneti, válságperiódus szülöttei voltak, melynek lezárultával gyökeresen új társadalmi-politikai keretfeltételek közé kerültek, és ez új viszonyok között nem tudták már fenntartani a régi módon mobilizációs dinamikájukat.

Most azonban újabb váltás következik mind Magyarországon, mind pedig Németországban a mozgalmi szektorban, hiszen tulajdonképpen Németországban és Magyarországon is majdnem egy időben, az 1989–1990 között, a rendszerváltásnak nevezett periódusban alapvetően megváltoztak ezeknek a mozgalmaknak a működési és keretfeltételei. Németországban és Magyarországon hasonló módon mozgalmi „apály” alakul ki, amelyben visszaszorulnak az alternatív mozgalmak. Itt azonban megint csak eltérő folyamatok vezetnek hasonló eredményekre. Németországban az újraegyesítés következtében eltérő társadalmi-politikai keretfeltételek mellett szocializálódott népesség zúdult az NSZK-ba, amely így újabb „injekciót” kapott a hagyományos „materiális”, az anyagi és politikai biztonságra orientálódott értékekkel rendelkező generációkból. Ezeket egyáltalán nem a növekedés és a parlamentarizmus, valamint a piac elleni szenzibilitások érdeklik, hanem szeretnének részesülni a materiális értékekkel leírható jólétben, amelyből önhibájukon kívül kimaradtak, az ötvenes-hatvanas évek nyugatnémet gazdasági csodájában és abban a „konvencionálisan” demokratikus politikai berendezkedésében, amely nagyon távol áll a nyugatnémet alternatív mozgalmak céljaitól. Az NDK „polgári mozgalmi” (Bürgerbewegungen), amelyek eredetileg nagyon hasonlóak voltak a nyugati alternatívokhoz, vissza is szorulnak az új berendezkedésben a nemzeti, polgári, liberális, keresztény értékeket valló politikai mozgalmak mögé. A nyugatnémet Zöldek párt 1992-ben egyesül a „Bündnis '90”-ben tömörült volt NDK-s alternatívokkal, azonban a volt keletnémetek ezen a szövetségen belül is ellensúlyt képeznek az újbalos gyökerű zöldek piac- és parlamentarizmus-kritikájával szemben.

Magyarországon az átmenet során és az intézményesedés folyamán is a gazdasági és a hatalmi problémák kerülnek előtérbe, amelyek a külső bizonytalanság miatt is ellene hatnak az alternatív politikai értékrend szélesebb körű elterjedésének. A tegnap elnyomott politikai mozgalmakból alakult új politikai pártok pedig rövid ideig képesek

még a mozgalmi közösségélmény és a politikai hatékonyság-professzionizáció közötti kényes egyensúly kialakítására. Ez az egyensúly persze csak átmeneti és a parlamenti pártoknál egyértelműen ér véget a professzionális politizálás és a pártszerűség dominanciájával: a mozgalmi személyiségek és irányzatok háttérbe vagy egyenesen kiszorulnak a párt- és a parlamenti politikából. Az új pártrendszerrel szembeni új tiltakozási potenciálok is megjelennek a taxisblokádot követő időszakban, de azok a gazdasági-társadalmi költségek, amelyeket az átmenet a lakosságra terhel, nem nagyon teszik lehetővé a mozgalmi aktivizmushoz elengedhetetlen szabad erőforrások, a szabad idő és az anyagiak szélesebb körű felhalmozását, és a mozgalmi mobilizálási potenciál ennek megfelelően korlátozott. Ezért a korlátozott mobilizációs potenciálért pedig éles versengés zajlik a különböző mozgalmi kezdeményezések között, és ebben a versenyben az alternatívok strukturális hátrányban vannak a liberális, avagy keresztény-nemzeti, illetve a szociális orientációjú mozgalmakkal szemben, melyeknek mozgósítási potenciálja az övékéinél jóval nagyobb.

A német újraegyesítés és a magyar rendszerváltás mindkét országban és kultúrában ugyanazt a hatást váltotta ki a hasonló mozgalmak körében. Az apály, a visszaesés nyomán a más típusú, az alternatívokkal szemben hagyományosnak nevezhető mozgalmak (munkásmozgalmak, nemzeti, regionális, rasszista mozgalmak és más hagyományos politikai mozgalmak) kerültek újra felszínre, illetve újra előtérbe. A mozgalmotípusok között ismét jelentőségváltás zajlik le, mégpedig fordított irányban, mint ahogyan azt az elemzők egy része korábban feltételezte. A vitában felmerült „hagyomány” kategóriáját alapul véve ezt „retradicionizációként” lehet leírni, mert ismét azok a mozgalmotípusok kerülnek előtérbe, amelyekről korábban sokan azt hitték, mint jómagam is, hogy az új típusú alternatív mozgalmak társadalmi-politikai innovációik révén majd „leelőzik” őket a társadalmi-politikai életben. Amikor viszont ismét a „vajaskenyér” típusú problémák kerültek előtérbe – még az NSZK-ban is az újraegyesítés hatásainak következtében –, akkor megnőtt e hagyományos mozgalmotípusok, illetve a hagyományos szervezeti és akcióformák – amilyen a politikai pártok avagy a sztrájk – jelentősége, és ez mindkét országban, eltérő folyamatok eredményeként ugyan, de hasonló módon az alternatív mozgalmak apályához vezetett.

A szociokulturális, az életminőséggel kapcsolatos kérdések ismételen visszaszorulnak a politikában a közvetlen hatalompolitikai és gazdaságpolitikai célkitűzések mögött. Nem mindenféle mozgalom szorul vissza emiatt, hanem például az NSZK-ban és Magyarországon egyaránt megjelenik vagy fölerősödik a rasszista ifjúsági tiltakozás. A skinhead szubkultúrák képesek nagyobb támogatói kört mozgósítani a tágabb társadalmi környezetből, mivel az elosztási konfliktusok miatt az idegenellenesség, a bevándorlókkal és a színesekkel, a „más fajjal” szembeni erőszakos elutasítás és agresszió szélesebb rezonanciára tesz szert, és hozzájárul ehhez a megnyitott határok miatt

kialakult menekültáradat is. Ugyancsak megélnékülnek a szakszervezeti és a bérkonfliktusok vagy a skinheadekkel szemben fellépő antirasszista, polgári jogvédő mozgalmak és kampányaik. A hagyományos hatalom- és gazdaságpolitika kapcsán egyébként olyan mobilizációk is lezajlanak, amelyek érinthetik az alternatívokat is, így például az új típusú antirasszista, polgárjogi mozgalmak: ezek bizonyos értelemben átveszik ma azt a szerepet, amelyet a békemozgalom és a harmadik világgal szolidáris mozgalmak játszottak a nyolcvanas években. A feministák ugyancsak mobilizálódnak az NSZK-beli és a magyarországi abortuszvíták, az egyházi aktivizmus és a női munkanélküliség hatására. Nem csupán apályról van szó, hanem struktúraváltásról is, amely új mozgalomtípusokban, illetve hagyományos mozgalmak újjászerveződésében és -alakulásában nyilvánul meg.

Több vonatkozásban tehát ismét hasonló tendenciák figyelhetők meg az újraegyesített Németország és a demokratizálódó Magyarország mozgalmi szektoraiban, azonban ezek mögött, akárcsak eddig is, lényeges különbségek állanak a „nem ugyanaz, ha ketten ugyanazt mondják” elvének megfelelően. Összefoglalva az eddigi fejtegetéseket és visszatérve kiinduló tézisemhez, úgy tűnik, mintha ezen a területen is nyomon követhető lenne az a hasonlóság és párhuzamosság, amely korábban más típusú szellemi, kulturális és politikai mozgalmak esetében megállapítható volt Németország és Magyarország között. De ennek a hasonlóságnak és párhuzamosságnak a ténye önmagában még semmiféle magyarázatot nem involvál. Ezt a német-magyar társadalom- és kultúrafejlődés hosszabb távú összehasonlító vizsgálatával kellene kimunkálni, amellyel nem csupán ez az előadás, de az eddigi kutatás is többnyire adós maradt.

Azért állnak-e fenn Németország és Magyarország társadalmi, politikai, kulturális mozgalmi között ilyen hasonlóságok és párhuzamosságok, mert bizonyos közös strukturális problémák és tendenciák a hordozói ezeknek, avagy talán azért, mert bizonyos regionális avagy globális tendenciák hasonló módon hatnak ezekben a társadalmakban, mert hasonló e társadalmak kulturális kódolási, reagálási mechanizmusa? Vagy netán azok a kimutatható kölcsönhatások okozzák a mozgalmi szektorok dinamikájának ezt a hasonlóságát, amelyek a szellemi, politikai, kulturális életben tág körben érvényesülnek?

Sok hasonló kérdést fogalmazhatnánk meg, és a válasz kimunkálása mindegyikük esetében nagy szellemi izgalommal kecsegtető erőfeszítést igényelne. Sajnos, ezeknek a kérdéseknek a megválaszolásában Papp Zsolt már nem vehet részt, de megoldásukhoz munkásságának sok értékes gondolata kínál gyümölcsöző kiindulópontot.